

Kur'an ve Sünnet Araştırmaları Dergisi

Journal of Qur'an and Sunnah Studies

مجلة دراسات القرآن والسنة

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kursad>

e-ISSN: 2791-8726 82

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2025 (Mart/March)

Cemaleddîn Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri Çerçevesinde Tasavvufî Düşüncesi

Sufi Thought of Cemaleddin Kumûkî in the Context of Her Work El-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye

Ömer AKDOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Bitlis, Türkiye.

Dr. Bitlis Eren University, Faculty of Theology, Department of Tasavvuf, Bitlis, Türkiye.

orcid.org/0000-0002-2340-1419

oakdogan@beu.edu.tr

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 30/01/2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29/03/2025

Yayın Tarihi/Date Published: 30/03/2025

Atıf/Citation: Akdoğan, Ömer. "Cemaleddîn Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri Çerçevesinde Tasavvufî Düşüncesi". *Kur'an ve Sünnet Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (Mart/March, 2025), 75-95.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Öz

“Kafkas’ın Şeyhi” olarak tanınan Seyyid Cemaleddin Hüseyin el-Kumûkî b. Abdurrahman Dağıstani on dokuzuncu yüzyılda Dağıstan ve İstanbul’da yaşamış sûfî ve âlim kişiliğe sahip bir zattır. Nakşibendiyye-Halidiyye şeyhi olan Şeyh Cemâleddin Gazikumûkî, bölgenin manevî hayatı üzerinde derin etkiler bırakmış ve Hâlidîliğin Dağıstan’da yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Gazikumûkî, zâhirî ve bâtinî ilimlere vakıf bir şahsiyet olup döneminde birçok ilim adamı ve şeyh bulunmasına rağmen, Kur’ân ve Sünnet’e dayalı yaşam tarzı ve samimiyeti, onu bölgede en çok tercih edilen şeyh haline getirmiştir. Şeyh Şâmil’in liderlik döneminde Dağıstanlıların ve Çeçenlerin büyük bir kısmı onu üstat olarak tanımış, döneminde medrese dersleri vermeye devam etmiş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerden biri de genç yaşlardan beri onu yakından tanıyan Şeyh Şâmil’dir. Aynı zamanda “Müridizm” hareketinin liderleri olan Gazi Muhammed ve Şeyh Şâmil, Şeyh Cemâleddin sayesinde tarikata katılarak Ruslara karşı yürütülen kutsal cihada tasavvufî bir nitelik kazandırmaya vesile olmuştur. Bu makaledeki amacımız, Gazikumûkî’nin “*el-Âdâbu’l-mardıyye fi’t-tarikati’n-Nakşibendiyye*” adlı eseri ışığında tasavvufî görüşleri ele alınacak olup bu konudaki diğer sûfilerle benzer ve farklı görüşleri ortaya konulmaya akademi camiasına tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kumûkî, sufi, Şeyh Şâmil, Cemâleddin.

Abstract

Known as the "Sheikh of the Caucasus," Seyyid Jamaledin Hussein al-Kumûkî b. Abdurrahman Dagestani was a Sufi and scholar who lived in Dagestan and Istanbul in the 19th century. As a Naqshbandi-Khalidi sheikh, Sheikh Jamaledin GaziKumûkî left profound impacts on the spiritual life of the region and played a significant role in spreading the Khalidi order in Dagestan. GaziKumûkî, who was well-versed in both exoteric and esoteric sciences, became the most preferred sheikh in the region due to his lifestyle based on the Quran and Sunnah and his sincerity, despite the presence of many scholars and sheikhs during his time. During the leadership of Sheikh Shamil, much of the Dagestani and Chechen population recognized him as a master, and he continued to give madrasa lessons and train many students. One of these students was Sheikh Shamil himself, who had known him closely since his youth. Additionally, the leaders of the "Muridism" movement, Ghazi Muhammad and Sheikh Shamil, joined the order through Sheikh Jamaledin, thus imbuing the holy jihad against the Russians with a Sufi character. This article will examine GaziKumûkî’s Sufi views in light of his work "al-Adabu'l-mardiyya fi't-tariqati'n-Naqshbandiyya" and will attempt to highlight similarities and differences with other Sufi figures on this subject.

Key Words: Kumûkî, sufi, Sheikh Shamil, Jamaledin.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufi Düşüncesi**

Giriş

Şeyh Cemâleddin Gazikumûkî Sünnî tasavvuf düşüncesinin Dağıstan ve Azerbaycan gibi Kafkasların önemli merkezlerinde yayılmasına öncülük eden Nakşibendiyye Tarikatı'nın bölgedeki önemli şahsiyetlerden birisidir. Bu şahsiyetlerin örnekliği ve etkisi, tarih boyunca bölgenin manevi ve toplumsal dokusunu şekillendirmiştir. Şeyh Cemâleddin'in samimi ve Kur'ân-Sünnet eksenli hayat tarzı, birçok kişinin ona büyük bir saygı ve bağlılık duymasına neden olmuştur. Onun sayesinde, Nakşibendîlik ve koyduğu esaslar Kafkaslarda kök sağlamıştır.

Çalışmamıza konu olan Cemâleddin Gazikumûkî'nin lakabını ele almak önem arz etmektedir. "Kumuk-Kumık-Kumuh-Gumuh" lafzı tek başına hem bir yerleşim yerini (Gazi Kumuk rayonu) hem de bir etnik grubu (Kumuk Türkleri) nitelemektedir. Orta Dağıstan'da bulunan Gazi Kumuk rayonunun ilk adı Kumuk'tu. Burası Lak etnik grubunun en büyük ilim ve ticaret merkeziydi. İslâm'ın tanıtılmasında Kumuk halkının savaşta gösterdiği başarılarından dolayı Araplar bu belgeye "Gazi" unvanı vermişlerdir. Böylece yeni adı Gazi Kumuk olmuş ve genellikle bu ad ile meşhur olmuştur. Gazi Kumuklar Kafkasya'nın asli ırklarındandır ve Lakça konuşurlar. Buna mukabil Turani Türk ırkından olan Kumuklar Dağıstan'ın kuzeyinde Terek ve Sulak ırmakları arasındaki bölgede yaşarlar ve Türk dil ailesinden Kumukça konuşurlar.¹ "Kumuk" lakabı bir etnik grubu nitelenmesi istediğinde Kumuk Türkleri için kullanılmaktadır. Çiçekova'nın Rusça ifadesi "Кумык-Амир-Хан" (Kumık-Amir-Han) şeklindedir. Buradaki Kumık sıfatı etnikliği nitelemektedir. Kelimenin bir yere mensup anlamına gelen "Kumûkî" ile hiçbir ilgisi yoktur. Eğer doğum yeri kastedilecek olsaydı o zaman "Амир-Хан-Кумыцкий" (Amir-Han-Kumitskiy) "Kumuklu Amir Han" demesi gerekirdi. Ve bundan (Gazi) Kumuklu olduğu anlaşılırdı. Çünkü Kumuk Türklerinin Dağıstan'da Kumuk isminde yerleşim yeri yoktur. Diğer taraftan bugün de Rusça kabul edilen yazım şekliyle Gazi Kumuk'u

¹ Fikret Efe, *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*, (İstanbul: Şûle Yayınları, 2004), 49-50.

kastediyorsa "Кумух" (Kumuh) şeklinde yazmaktadır. "Кумык" (Kumık) yazım şekliyle ise Türk etnik grubu/dili/insanı kastetmektedir.²

“Cemaleddîn Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri Çerçevesinde Tasavvufî Düşüncesi” serlevhasıyla bu çalışmada 19. yüzyılda Kafkaslarda dönemin önemli ilim ve tasavvuf erbabından Şeyh Cemaleddin'in tasavvufî düşüncesi ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılacaktır. Ayrıca tarikatın bölgede yayılmasına sebep olması hasebiyle kısaca terceme-i hali, eserleri, ilmî ve tasavvufî şahsiyeti incelenecek ve tasavvuf tarihindeki konumu hakkında bilgi verilecektir. Öte yandan tarikatının yayılma alanı göz önüne alınarak bu tarikatın tarihi gelişimlerinden bahsedilecektir. Şeyh Cemaleddin, zahirî ve bâtinî ilimlerde yetişmiş âlim ve ârif bir şahsiyet olarak tanınmaktadır. O, tarikatının devamını sağlayan Mamma Debîr er-Rûcî (ö. 1323/1905), Hacı Abdurrahman Efendi es-Sugûrî (1299/1882) ve Hacı Halil Efendi el-Cinîgî (1290/1874) gibi isimleri yetiştirmekle beraber eserleriyle de tasavvuf tarihinde ve bölgedeki tasavvufî düşünce üzerinde etkili olmuş bir şahsiyettir. Bu husus göz önüne alınarak kendisinin “sûfiliği ve tarikat silsilesi” meselesine değinilecek ve bu başlık altında Şeyh Cemaleddin'in Nakşibendiyye tarikatındaki konumu, tarikatının bölgesel yayılışı, ayrıldığı tarikat kolları ve bu kolların tarikattaki yeri incelenecek ve bu şubenin tali kollarının temsilcileri, -ulaşabildiğimiz- eserleri ve irşad faaliyetlerinden bahsedilecektir.

Çalışmanın “Cemaluddîn Kumûkî'nin Tasavvufî Düşüncesi” başlığı altında ise kendisinin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* eserinden hareketle tasavvufî düşüncesi tespit edilmeye çalışılacaktır. Onun tasavvufî düşüncesi ile beraber tarikatında riayet edilmesi gereken adaba değinilecektir. Öte yandan tespiti yapılan görüşlerin genel tasavvuf düşüncesiyle mukayesesi yapılacak ve tasavvufî açıdan analiz edilecektir. Sonuç kısmında da tarikatın gerek yayılma yönüyle olsun gerekse tasavvufî düşünce itibarıyla olsun insanın düşünce yapısını oluşturan ve ruh halini şekillendiren temel erdemleri kritize edilip günümüz insanı için önemine dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

² Efe, *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*, 50.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufî Düşüncesi**

Bu araştırma, din, tasavvuf, ahlak ve tarih açısından geniş bir kapsam sunmaktadır. Çalışmada izlenen yöntem, ilgili metinlerin toplanması, kavramların sınıflandırılması, açıklanması, karşılaştırılması ve yorumlanması şeklinde belirlenmiştir. Konunun teorik çerçevesini ortaya koyabilmek için kapsamlı bir arşiv araştırması yapılmış, Cemaluddin Kumûkî ve mensup olduğu Nakşilik koluyla ilgili bilgi ve tasavvufî düşüncelerini yansıtan eserler incelenmiştir. Ayrıca tasavvufî düşüncesini daha iyi anlamak, karşılaştırma ve analiz yapmak amacıyla alandaki temel eserlerden yararlanılmıştır.

Müellifin hayatı ve tasavvufî şahsiyeti işlenirken ilgili ricâl, tarih, tabakât ve terâcim kitapları esas alınıp hakkında yapılan çalışmalardan da istifade edilerek ilmî kişiliği, takip ettiği metot ve tasavvufa dair yaklaşımları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Tasavvufî düşüncesi de sistemleşmeye başlayan Tasavvuf ilminin perspektifinden incelenmiştir. Kendisinin görüşleri genel tasavvuf düşüncesiyle karşılaştırılıp benzer ve farklı yönlerinin tespiti yapılmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı Şeyh Şamil gibi şahsiyetlerin yetişmesinde rol oynayan Cemaluddin Kumûkî gibi bir zatın temel tasavvuf düşüncesini gün yüzüne çıkarıp tasavvufî açıdan analiz etmektir. Bunun yanı sıra onun tasavvuf düşüncesini genel tasavvuf prensipleriyle karşılaştırmalı olarak benzer ve farklı yönleriyle ortaya koymaktır. Cemaluddin Kumûkî gibi bir şahsiyetin tasavvufî konumu göz önüne alındığında hakkında hiçbir çalışma yapılmaması konunun çalışılması zaruretini ortaya koymaktadır. Yakın dönemde yaşaması hasebiyle onun tasavvuf konusundaki müktesabatının ve mezkur eserinin günümüz insanı içinde neler ifade ettiğinin tespiti ve ne gibi çareler sunduğu bu çalışmanın önemini artırmaktadır. Bu çalışma, Cemaleddin Kumûkî'nin tasavvufî düşüncelerini ayrıntılı şekilde inceleyerek günümüzdeki anlam ve hakikat arayışına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Kumûkî'nin fikirlerinin anlaşılması, çağımızın insanı için bir rehber niteliğinde olabileceğine inanıyoruz.

1. Cemaleddîn Kumûkî'nin Hayatı ve Sûfliği

1.1. Cemaleddîn Kumûkî'nin Hayatı

Tam adı Seyyid Cemaleddîn Hüseyin el-Kumûkî b. Abdurrahman Dağıstani'dir. 27 Muharrem 1788 yılında doğdu. Ailesi Hz. Osman (r.a) devrinde, Dağıstan'a gelmiş seyitlerdendir. Arapça, Türkçe, Rusça ve tüm Dağıstan dillerine tam hâkimiyeti ile dikkat çeken Şeyh Cemaleddin, dönemin âlimlerinden ilmini tahsil eder. Üstün bir âlim, yetkin bir müellif olarak bilinir. Sonrasında Gazikumuk emirlerinden Aslan Han'ın yanında yazar ve sekreter olarak görev yapar. Hicri 1241 senesinde Şeyh Muhammed el-Yerâğî'nin haberini duyduğunda, onun yanına giderek Nakşibendi tarikatına girer ve sonra memleketine dönerek mevcut görevinden istifa edip kendisini Allah'a adar. Mürşidi Şeyh Muhammed bir zaman sonra ona tarikat icazeti verir. Aslan Han, bu durumu öğrenince onu tehdit edip öldüreceğini söyler. Şeyh Cemaleddin, korkarak İmam Şamil'e sığınır. İmam Şamil, onu hoşgörüle karşılayıp onurlandırır. Kendisi kızını İmam Şamil'le evlendirir. Sonrasında da oğulları Abdurrahman ve Abdurrahim'i İmam Şamil'in kızları Nefise ve Fatıma'yla evlendirir. Böylece aralarında akrabalık ve dostluk oluşur. Şeyh Cemaleddin, İmam Şamil'in hizmetine yardım edip destekte bulunur. İmam, Ruslara teslim olduktan sonra, Şeyh Cemaleddin Osmanlı Devleti'ne göç eder, İstanbul'a gelir ve burada bir süre kalır. 1283/1867 yılında Üsküdar'da vefat eder. Kabri Karacaahmet Mezarlığındadır.³

Cemaleddin Kumûkî'nin oğlu Seyyid Abdurrahman'ın İmam Şamil'in hatıratı hakkında yazdığı kitap kendileri ve babasının hayatı hakkında bizlere bilgi veren önemli bir kaynaktır. ⁴ Seyyid Abdurrahman genel hatlarıyla kendi ailesi hakkında şu bilgileri verir:

Babam, Seyyid Cemaleddîn, Gazikumuk'ta dünyaya geldi. Gençlik yıllarında Gazikumuk hanı Aslan Han'a sekreterlik yapmıştır. Aslan Han ona büyük bir sevgi beslerdi ve dürüstlüğü ile çalışkanlığını ödüllendirmek amacıyla, Kürin hanlığındaki Astal adını taşıyan üç köyden Han için toplanan geliri ona bağışladı. İşte tam bu dönemde, babam ilahi bir ilhamla dünya hayatının boş olduğunu anladı ve Allah'a yönelerek Aslan Han'ın hizmetindeyken işlediği günahlardan pişman

³ Seyyid Abdurrahman b. Cemaliddin el-Kumûkî, *Hulasâtu't-tafsîl 'an ahvâl-i İmam Şemvil*, (Dağıstan: Mehâç Kale: 2002), 142.

⁴ Seyyid Abdurrahman, *Hulasâtu't-tafsîl 'an ahvâl-i İmam Şemvil*, 142-152.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufi Düşüncesi**

oldu. İlk olarak Yeraglar köyündeki Nakşibendiyye şeyhi Kürin'li Muhammed Efendi'nin huzuruna gitti. Bu şeyhten tarikat alarak, hakikat yolunda yürümek isteyenleri bu yola yönlendirmek için icazet aldı. Mürşidinin sağlığında müridlerin eğitimiyle ilgilendi, tasavvufi hilafeti aldıktan sonra tekrar Gazikumuk'a döndü." Gazikumuk'ta, inzivaya çekilerek namaz kılarak ve hakikat yoluna yönlendirmek için gelen ziyaretçilerle ilgilenerek geçirdi."⁵ dedi.

Dağıstan ve Çeçenistan halkı ile ova sakinleri, Şeyh Şamil'i Ruslara karşı verilen mücadelenin lideri olarak görürken, Cemaleddin ise tasavvuf yolundaki rehberleri olarak kabul ettiler. İmam Şamil'in 1859 yılında Ruslara yenilerek esir düşmesinin ve 25 yıllık cihadının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, Dağıstan Ruslar tarafından işgal edildi. Bunun üzerine Cemaleddin Türkiye'ye göç ederek İstanbul'a yerleşti ve Osmanlı Sultanı tarafından "Dağıstan Şeyhi" unvanıyla onurlandırıldı. Tasavvuf yolundaki vekâletini ise Dağıstan'da yetiştirdiği önde gelen halifesi Ebu Ahmed Es-Suğuri'ye devretti. Şeyh Cemaleddin GaziKumûkî, Osmanlı Sultanı'nın daveti üzerine Üsküdar'da kendisine verilen evde yaşamını sürdürdü ve ölümüne kadar İstanbul'da ikamet etti.

Cemaleddin Kumûkî'nin, İstanbul Üsküdar'daki evleri kısa sürede sevenlerinin ve müridlerinin feyz aldığı bir maneviyat merkezine dönüşmüştü. Rivayete göre Üsküdar'ı yıkan büyük yangın sırasında, Şeyh Cemaleddin GaziKumûkî eve kadar ulaşan alevlere rağmen hiç panik yapmıyordu. Durumdan endişelenen akraba ve müridleri, "Efendi, evden çıkalım, en azından bazı eşyaları kurtaralım..." deyince, şu cevabı almışlar: "Benim evimde bir kuruş dahi haram para yok. Haram parayla yapılmayan ev yanmaz...". Rüzgârın bir anda yön değiştirmesiyle, Seyyid Cemaleddin'in evine kadar gelen yangın o noktada duruvermiş ve mahallede sadece onun evi yanmadan kurtulmuştu. Bu olay, onun manevi kuvvetinin ve takvasının bir göstergesi olarak kabul edilmişti.⁶

Şeyh Hacı Cafer bu minvalde şunları ifade eder: "O vakit Şeyh Cemaleddin Efendi'yi ziyaret etmek için Üsküdar'a gittik ve onu orada bulduk. Kendisine Dağıstan'dan

⁵ Nezir Durkilî, *Nüzhätü'l-ezhân fi terâcim-i ulemâ-i Dağıstân*, hzr. Ebû Bekir b. Sehâvet ed-Durkilî, (Dağıstan t.y), 499-500; Seyyid Abdurrahman, *Hulasâtu't-tafsîl 'an ahvâl-i İmam Şemvîl*, 142-152.

⁶ Durkilî, *Nüzhätü'l-ezhân*, 500-501; Alexandre Bennigsen - Chantal Lemercier Quelquejay, *Sufi ve Komiser Rusya'da İslâm Tarikatları*, terc. Osman Türer, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988, 302-303.

getirdiğimiz etlerle dolu bir hediye verdik. Etleri görünce gözleri doldu ve ağladı. "Ey Dağıstan" dedi. Bu, onların dilinde ayrılıktan duyulan üzüntüyü ifade eden bir ifadedir. Bu durum, Peygamber Efendimiz'in Mekke'den Medine'ye hicret ederken Mekke'ye bakarak hüznle söylediği şu sözlere benzer: 'Vallahi ya Mekke, sen benim için en sevdiğim beldesin. Kavmin beni çıkarmasaydı, senden asla ayrılmazdım.' Şeyh Cemaleddin Efendi'nin sözü de bu anlamdadır. Sonra oradan ayrılıp Mekke ve Medine'ye gittik. İstanbul'a döndüğümüzde ise Şeyh Cemaleddin Efendi'nin vefat edip Üsküdar'da defnedildiğini öğrendik. Allah rahmet eylesin. Bu haberi alınca biz ve çevremizdekiler çok üzüldük ve onun yüzünü bir daha görememenin derin üzüntüsünü yaşadık. Şeyh Cemaleddin'in oğulları Abdurrahman ve Abdurrahim ise Abdurrahman 1317 yılında, Abdurrahim ise 1322 yılında vefat ettiler.⁷

1.2. Sûfilîği ve Tarikat Silsilesi

Nakşibendîliğin Hâliyye kolu, Azerbaycan'da hızla yayılmaya başlarken, Dağıstan'da Molla Muhammed Yeragî (1253/1830) tarafından da yayılmıştır. Yeragî'nin tek halifesi Şeyh Cemâleddin Gazikumûkî'dir. Şeyh Cemâleddin, Aslan Han'ın kâtibi olarak çalışırken, Yeragî aracılığıyla tarikatın bir üyesi olmuştur. Tarikata katıldıktan sonra, resmi görevlerinden ayrılarak münzevi bir yaşam sürmeye ve tasavvuf yolunu yaymaya çalışmıştır. Rusların Kafkasları işgal etmeye başladığı dönemde, Şeyh Cemâleddin "Kafkas'ın Şeyhi" olarak anılmaya başlamıştır. Müridizm hareketinin liderleri Gazi Muhammed ve Şeyh Şâmil, Şeyh Cemâleddin sayesinde tarikata katılarak Ruslara karşı yürütülen kutsal cihada tasavvufî bir nitelik kazandırmıştır. Şeyh Cemâleddin Gazikumûkî, bölgenin manevî hayatı üzerinde derin etkiler bırakmış ve Hâlidîliğin Dağıstan'da yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.

O dönemde birçok ilim adamı ve molla bulunmasına rağmen, Şeyh Cemâleddin'in Kur'ân ve Sünnet'e dayalı yaşam tarzı ve samimiyeti, onu bölgede en çok tercih edilen şeyh haline getirmiştir. Şeyh Şâmil'in liderlik döneminde (1834-1859) Dağıstanlıların ve Çeçenlerin büyük bir kısmı onu üstat olarak tanımıştır.⁸ Bu dönemde, Şeyh Cemâleddin medrese dersleri vermeye devam etmiş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bu

⁷ el-Bâkkînî, *Tabakâtu'l-Hûcakâni'n-Nakşebendiyye*, 466-467.

⁸ Nezir Durkilî, *Nûzhetü'l-ezhân fî terâcim-i ulemâ-i Dağıstân*, 499; Benningsen- *Sufi ve Komiser*, 297.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufi Düşüncesi**

öğrencilerden biri de genç yaşlardan beri onu yakından tanıyan Şeyh Şâmil'dir. Şâmil, henüz on iki yaşındayken Şeyh Cemâleddin'in ders halkasına katılmış ve ondan şer'î ilimleri öğrenmiştir.

Şeyh Cemaleddin Kumûkî nasıl Anayurdu Dağıstan'da önemli görevler üstlenmişse, İstanbul' a göç ettikten sonra da, aynı yaşamını sürdürerek insanların gönüllerinde taht kurmuştur. Dağıstan'ın Gazi Kumuk şehrinde 1788'de doğmuş olan Şeyh Cemaleddin, Peygamber Efendimizin soyundan gelen bir seyyid ve Nakşibendi tarikatında kemale ermiş bir mürşitti. Kendisi, Kur'an-ı Kerim hafızı olarak hadis ilimlerinde binlerce hadis rivayet zincirlerine göre sınıflandıracak derecede derin bilgiye sahipti. Hem zahiri hem de batini ilimlerdeki ustalığı tartışılmazdı.

Eser, Dağıstan'daki Nakşibendî tarikatı lideri Şeyh Cemâleddin Kumûkî'nin yazdığı "el-Adâbu'l-Marziyye fi Tarîkatı Nakşibendiyye" eserinden alınmış ve on bir başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklar sırasıyla şunlardır: Tövbe ve fazileti, nefsi kötü ahlaktan temizlemek, tarikatın adabı, müridin ahd ve telkin alması, zikrin fazileti, rabıta, Allah'ın birliğini tanımak ve zikretmek, murakabe, zikir, hatim ve diğer evrad, şeyhine karşı müridin riayete mecbur olduğu esaslardır. Müellif eserin başında şu cihetleri açık olarak belirtmiştir: "Bizim intisab ettiğimiz Nakşibendî tarikatındaki ahkâm sahabe-i kiramların zamanındaki İslâm ahkâmına uygundur. Üzerine hiçbir şey ilave olunmadığı gibi üzerinden de hiçbir şey atılmamıştır. Bizim tarikatımızda yüksek seslerle bağırarak, nara atmak olmadığı gibi, sema, raks, vecd ve kendisini kaybetmek gibi hareketler de yoktur. Tarikatımız doğrudan doğruya Hazreti Peygamber'in ve Hulefâ-ı Raşidîn'in yoludur."

Şeyh Cemâleddin'in örnek şahsiyeti, bazı Rus kaynaklarında da vurgulanmıştır. Çarlık idaresinin bölgedeki yöneticilerinden Orbeliani, Şeyh Cemâleddin Efendi hakkında şöyle yazmıştır: "Dağıstan'da imamlığın ilk günlerinden bugüne kadar her an ve her yerde en büyük saygıyla anılan bir adam var ki sessiz ve münzevi hayatı, ahireti dünya

menfaatlerine tercih etmesi, doğruluğu, adaleti, ilmi ve şeriat kurallarına sıkı sıkıya bağlı olması halkın nazarında ona evliya şöhreti kazandırmıştır."⁹

Şeyh Cemâleddin'in Kafkaslardaki en önemli rollerinden biri, Ruslara karşı yürütülen ve batılılar tarafından "Müridizm" olarak adlandırılan kutsal cihat (gazavât) liderlerinin Nakşibendî tarikatına katılmalarını sağlamak olmuştur. Gazi Muhammed ve Şeyh Şâmil, önce Şeyh Cemâleddin aracılığıyla tarikata dâhil olmuşlar ve ardından Yeragî ile manevî eğitimlerine başlamışlardır. Bu sayede, Kafkaslıların "Gazavât", Batılıların ise "Müridizm" olarak adlandırdığı cihat hareketi, tasavvufî (Nakşibendî) bir karakter kazanmıştır.

İlk başlarda, Ruslarla usulüne uygun şekilde mücadele edilmesini savunan Şeyh Cemâleddin, Kafkas halkları ile Ruslar arasında silahlı bir mücadelenin ağır sonuçları olacağını düşünerek Gazi Muhammed ve Şeyh Şâmil'i uyarmıştır. Kafkas halklarının Rus kanunlarına alışmış olmaları ve hanların Ruslara sadık kalıp onlarla anlaşmalar yapmış olmaları, bu insanların böyle bir mücadeleye hazır olmadıklarının göstergesiydi.¹⁰ Müellif eserinde kendisine kadar olan Nakşibendî silsilesine de şu şekilde yer vermiştir:

- Hz. Muhammed (sas),
- Ebu Bekr-i Sıddîk,
- Selman-ı Fârisi,
- Kasım b. Muhammed b. Ebu Bekr,
- İmam Ca'fer-i Sâdık,
- Tayfur b. İsa Ebu Yezid-i Bistamî,
- Ebu'l-Hasan Harakânî,
- Ebu Ali el-Farmedî,
- Mevlana Yusuf el-Hemedanî,
- Abdü'l-Hâlık Gucdüvanî,
- Arif-i Rivgerî,
- Mahmud Ancîr-i Fagnavî,

⁹ İbrahim Erol, "Üsküdar'da Medfun Dağıstanlı Nakşibendi Şeyhi Cemâleddin Gazikumukî, Hayatı ve Tasavvufî Şahsiyeti", Uluslararası Üsküdar Sempozyumu XI, (İstanbul: 2021), 133.

¹⁰ İbrahim Erol, "Üsküdar'da Medfun Dağıstanlı Nakşibendi Şeyhi Cemâleddin Gazikumukî, Hayatı ve Tasavvufî Şahsiyeti", 137.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufî Düşüncesi**

- Hoca Ali Râmitanî,
- Muhammed Baba Semmâsî,
- Seyyid Emir Külâl,
- Bahâeddin Nakşibend el-Buharî
- Alâuddin el-Attâr
- Ya'kûb el-Çerhî,
- Ubeydullah el-Ahrâr es-Semerkindî,
- Muhammed Zâhid er-Rahşvârî,
- Mevlânâ Derviş Muhammed,
- Hâcegî es-Semerkindî,
- Muhammed Bâkî-billah,
- Ahmed el-Farûkî es-Serhendî,
- Muhammed Ma'sûm,
- Mevlânâ Seyfuddîn Muhsin,
- Seyyid Nûr Muhammed Bedvânî,
- Şemseddîn Habibullah Cân-ı Cânân el-Manzur,
- Mevlânâ Gulâm Ali Abdullah ed-Dehlevî,
- Mevlânâ Ziyaüddîn Hâlid el-Bağdadî,
- İsmail Kürdemirî,
- Has Muhammed Şirbanî,
- Şeyh Muhammed Yeragî,
- Seyyid Cemâleddin Gazi Kumûkî." ¹¹

Muhammed Yeragî'den sonra Nakşibendîliğin Dağıstan'daki tek ve en önemli müşidi olan Şeyh Cemâleddin'in vefatından sonra, tarikat çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu farklı kolların liderleri arasında, döneminin tanınmış Dağıstanlı sûfilere olan Mamma

¹¹ Alexandre Bennigsen - Chantal Lemercier Quelquejay, *Sufi ve Komiser Rusya'da İslâm Tarikatları*, 302-303.

Debîr er-Rûçî (ö. 1323/1905), Hacı Abdurrahman Efendi es-Sugûrî (1299/1882) ve Hacı Halil Efendi el-Cinîgî (1290/1874) yer almıştır.¹²

1.3. Cemaleddîn Kumûkî'nin Tasavvufî Düşüncesi

Şeyh Cemâleddin Kumûkî tarikat kurallarını ve esaslarını genel olarak şu şekilde izah etmiştir:

Naksibendiyye tarikatı namazları en iyi şekilde sabırla ifâ etmeye, yani Allah'ı zikretmeye dayanır. Bu tarikatın başlıca şartları şunlardır: Bu yolda yürümeye koyulan kimse her şeyden önce tam manasıyla Kur'an-ı Kerim'e itaat etmek, Hz. Peygamber'in sünnetini takip etmek ve inançlarını Hz. Peygamber'in haleflerinin içtihatlarına göre kuvvetlendirmek zorundadır; günahlarından samimi bir şekilde tövbe etmelidir; daha sonra, yaptığı bütün haksızlıkları telafi etmeli; Hz. Muhammed'in yolunda sapmadan yürümeli; kalbini kırdığı kimselerden af dilemeli; Şeriat'ın kurallarını titizlikle yerine getirmeli; Allah'ın yasak ettiği her şeyden uzak durmaya çalışmalı, benlik duygusundan (nefisten) kaynaklanan her türlü hareketten sakınmalı; bütün farzları yerine getirmeli ve geçerli bir sebep olmaksızın hiçbirini terk etmemeli; vazifelerinden birini terk etmeyi bir yasaklama olarak telakki etmeli ve onu gerçek bir zaruret olmadıkça yapmamalı; her hareketinde işin özüne önem vermeli; iyi ahlakları hayatında tatbik etmeli; çok yemekten, çok uyumaktan ve çok konuşmaktan sakınmalı; helal olmayan hiçbir şeyi yememeli, daima Allah'a muhtaç halde olmalı, her hareketinde kendini tamamen unutarak ona iltica etmeli; bu aldatıcı dünyaya karşı tutkusunu kalbinden çıkarıp atmalı ve kendi kaderine razı olmalıdır.¹³

1.3.1. Tövbe

Tövbe kavramı tasavvufta manevî terbiyenin temeli kabul edilmesi nedeniyle önemli bir yere sahiptir. Tövbe; sözlük anlamı açısından rücu' etmek, geri dönmek, işlediği günahı terk ederek Allah'a yönelik anlamlarında kullanılır. İstılâhî manada ise insan hayatında dinin kötülediği her şeyi terk ederek, onun övdüğü ve önerdiği şeylere yönelmek demektir.¹⁴

Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde tövbenin faziletine dair birçok delil bulunmaktadır. Âyetlerde Allah'a içten ve kararlılıkla tövbe edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Allah'ın çokça tövbe edenleri sevdiği ve temiz olanları bağışladığı vurgulanmaktadır. Hadislerde

¹² İbrahim Erol, "Üsküdar'da Medfun Dağıştanlı Nakşibendi Şeyhi Cemâleddin Gazikumukî, Hayatı ve Tasavvufî Şahsiyeti", 134-135.

¹³ Bennigsen *Sufi ve Komiser Komiser Rusya'da İslâm Tarikatları*, 305-306.

¹⁴ İbn Manzûr Ebû'l Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el- Ensârî, *Lisânu'l-arab*, II, (Beyrut: Daru Sadr, 1999), 61; Dilaver Selvi, *Kaynaklarıyla Tasavvuf*, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 479.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufi Düşüncesi**

ise tövbe eden kişinin günahlarının silineceği, hatta geçmiş günahlarının iyiliğe çevrileceği belirtilmektedir. Ayrıca bir kulun tövbe etmesinin, Allah'ın rahmet kapısını aralayan büyük bir sevinç vesilesi olduğu beyan edilmektedir.

Tövbe, kişinin mânevî uyanışıyla başlar. Kalbin gaflet uykusundan uyanması, kulun kötü durumunu fark etmesi ve Allah'ın gazabına karşı sabrının yetersizliğini anlaması, tövbenin başlangıç noktalarıdır. İşaretleri ise kişinin kötü arkadaşlarını terk etmesi, dünya işlerinden uzaklaşıp ibadete yönelmesi, sürekli zikir ve dua etmesi, pişmanlık gözyaşı dökmesi ve Allah'tan bağışlanma dilemesidir. Tövbenin meyveleri, kişinin kötü amellerinin iyiliğe dönüşmesi, şeytana olan yakınlığın Rahman'a duyulan sevgiye dönüşmesi ve kalbin yeniden iman nuruyla dolmasıdır. Nasuh tövbesi yapan kişinin amelleri reddedilmekten çıkar ve kabul edilir hale gelir. Allah'ın lütfu ile tövbe edenlerin geçmiş günahları bağışlanır, bu durum ilâhî rahmetin büyüklüğünü ve insanın bu bağışlanmaya ne kadar muhtaç olduğunu gösterir.¹⁵

Tövbe, kişinin Allah'a karşı işlediği günahları terk edip pişmanlık duyması ve bir daha tekrarlamama niyetiyle yaptığı samimi bir dönüşüdür. Eğer günah Allah'ın haklarına karşıysa, namaz ve oruç gibi terk edilen ibadetlerin yeniden yapılması gerekir. İnsanlara karşı işlenen hak ihlallerinde ise hak sahiplerinin rızasını almak ve gerektiğinde tazminat ödemek tövbenin şartıdır. Kişi, gûnahtan uzaklaşıp Allah'ın rahmetine sığınarak O'nun affına güvenmelidir; çünkü Allah merhametiyle günahları iyiliklere çevirir. Peygamberimiz tövbeyi sürekli tavsiye etmiş ve kişinin her günah işleyişinde dahi Allah'a yönelmesinin önemini vurgulamıştır. Tövbe, insanın mânevî yükselişinde önemli bir basamaktır ve Allah'a ulaşmanın kapısını açar. Tövbenin samimiyetle yapılması ve kişinin Allah'ın emirlerine uygun bir hayat sürme çabası içinde olması, bu süreçte esas kabul edilmiştir. Tövbe eden bir kul hem Allah'ın affına hem de mânevî huzura erişir. Hz. Peygamber'in "Her günahın ardından tövbe et" tavsiyesi, insanın kulluk bilincini canlı

¹⁵ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, (Mevkufetu Hacı Ramazan Şetûlî, 1907), 25-27.

tutması açısından önemlidir. Nihai amaç, tövbe ile Allah'ın rızasını kazanmak ve mânevî arınmaya ulaşmaktır.¹⁶

1.3.2. Ahlâk

Kumûkî'nin üzerinde durduğu önemli konulardan biriside ahlaktır. Ona göre insan, hayvanî vasıflardan arınıp ebedi ahlâkla ahlâklanmadıkça Allah'a yaklaşılamaz ve mânevî sınırları keşfedemez. Tasavvuf yolu, nefsi kötü ahlâklardan temizleyip güzel ahlâkla bezenmeyi hedefler. Nefret, haset, öfke ve ucub (kendini beğenme) gibi kötü ahlâklar insanın mânevî yolculuğuna engel oluşturur. Nefret, kişinin kendisine zarar verirken; haset, başkasının iyiliklerini çekememe hâlidir ve bunların tedavisi nefretin zararını ve iyiliğin sahibine faydasını anlamaktır. Öfke ise kötülüğün kaynağı olup kişiyi günaha sürüklerken; ucub, kişinin kendi kusurlarını görmeden üstünlük taslamasıdır. Bu kötü vasıflardan kurtulup tevazu, sabır ve güzel ahlâka yönelmek, insanın mânevî yükselişi için esastır.¹⁷

İslâm ahlâk anlayışında kötü sıfatlardan arınıp güzel ahlâkla bezenmek, insanın mânevî olgunluğa ulaşmasında temel bir gerekliliktir. Kibir, cimrilik, açgözlülük, hırs, dünya sevgisi gibi kötü ahlâklar, kişinin ruhunu karartan ve mânevî yükselişini engelleyen özelliklerdir. Bu sıfatlardan kurtulmak, kişinin kendi zayıflıklarını fark etmesi, Allah'a tevekkül ederek iç huzura ulaşması ve başkalarına karşı hoşgörülü bir tavır geliştirmesiyle mümkündür. Örneğin, kibirden kurtulmak için tevazuya yönelmek; cimrilikten uzaklaşmak için cömertliği benimsemek gereklidir. Açgözlülüğü bırakıp kanaatkâr olmak, dünya sevgisinden arınıp zühdü tercih etmek de sâlikin mânevî gelişimine katkı sağlar.¹⁸

Güzel ahlâk ise iffetten sabra, himmetten kanaate kadar birçok erdemi içerir ve insanı hem Allah'a hem de çevresine yakınlaştırır. İffet, nefsin arınmasını sağlarken; sabır, kişinin zorluklar karşısında dayanıklılığını artırır. Himmet ve vefa, insanın görevlerini hakkıyla yerine getirmesine yardımcı olurken; tevazu ve cömertlik, bireyin toplumsal ilişkilerini güçlendirir. Bu erdemleri yaşayan ve kötü sıfatlardan uzaklaşan kişi,

¹⁶ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 28-33.

¹⁷ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 33-35.

¹⁸ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 34-38.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufî Düşüncesi**

Hz. Peygamber'in sünnetine tam bağlılık göstererek Allah'a daha yakın bir kul hâline gelir ve büyük mânevî makamlara erişir.¹⁹

1.3.3. Râbita

Lügatte "bağlamak" mânasındaki rabt kökünden türeyen râbita, iki şeyi birbirine bağlayan ip, alâka, bağ, vuslat, münâsebet mânâlarına gelir. Filizlenmesi için saksıya konulmuş ve üzeri sulanmış hurma fidesine "rabît" dendiği gibi, dünyadan el etek çeken zâhîd, hakîm ve râhibe de aynı ad verilir.²⁰ Râbita, tasavvuf yolunda müridin kalbini mürşidine yönelterek onun mânevî kemâlâtından istifade etmesini ve bu sayede Allah'a yakınlaşmasını sağlayan bir uygulamadır. Nakşibendi tarikatında râbita, müridin mürşidinin ruhâniyetine odaklanmasıyla gerçekleşir ve iki şekilde uygulanır: i) Şeyhin huzurunda yapılan râbita, müridin kalbiyle mürşidine bağlanmasını içerir; ii) şeyhin gıyabında yapılan râbita, mürşidin suretini hayal edip mânevî yoğunlaşmayı hedefler. Râbitanın temelinde muhabbet ve teslimiyet vardır; zira muhabbet olmadan râbita gerçekleşemez. Müridin, mürşidinin kemâlâtını tasavvur ederek ilâhî tecellilerden faydalanması, mânevî ilerlemenin kapılarını açar. Bu bağlamda râbita, müridi ruhanî kemâlâta ulaştıran ve Allah'a en yakın yollar arasında kabul edilen bir vesiledir.²¹

Cemaleddin Kumûkî'ye göre râbita, tasavvufta müridin kalbini kâmil mürşidine veya mânevî rehberlere yönelterek onların ruhaniyetinden feyiz almasını sağlayan bir uygulamadır. Hayatta olan mürşide yapılan râbita, müridin kalbini mürşidinin mânevî kemâlâtına bağlamayı, vefat etmiş zatlara yapılan râbita ise onların ruhaniyetini tasavvur ederek ilâhî feyizlerden istifade etmeyi hedefler. Bu süreçte, mürid kalbini dünyevî bağlardan arındırıp mürşidinin nuranî hakikatine yönelir. Râbita hem müridin Allah'a olan yakınlığını artırır hem de mânevî terbiye ve olgunluğa erişmesine vesile olur. Peygamber Efendimiz'in ve Allah dostlarının ruhaniyetine yönelmek de râbitanın önemli

¹⁹ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 38-42.

²⁰ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005), 19/298-304; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sadır, 1414), 7/302

²¹ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 55-57.

bir boyutudur. Râbitaya devam eden kişi, mânevî halleri derinleştirir ve hakikat yolunda ilerlerken Allah'a yakınlaşır.²²

1.3.4. Zikir

Zikir kelimesi lügatte “hatırlama, telaffuz etmek, zihinde tutmak, sadırda hâsil olan şey, taat, ceza, beş vakit namaz, beyan, hadîs, Kur’ân-ı Kerîm, şerîat, şeref, ayıp, şükür, muhafaza etmek, cuma namazı, bir şeyi kalbinden geçirmek” anlamlarına gelmektedir.²³ Mürid, zikre başlamadan önce abdest almak, kıbleye yönelmek ve tevazu içinde oturmak gibi adab kurallarına riayet etmelidir. Zikrin kabul edilmesi için sünnete uygunluk ve teslimiyet şarttır. Mürid, kendini günahlarının ağırlığı altında hissederek Allah'a yönelip ümitsizliğe kapılmadan tevbe ve istiğfar etmelidir. Zikre başlamadan önce, mürişdidinin mânevî rehberliği altında ruhaniyetine yönelmek ve onun vasıtasıyla Allah'a yakınlaşma niyetini taşımalıdır. Zikir sırasında, Allah'ın isim ve sıfatlarına yoğunlaşarak lafza-i celali (Allah) kalpte tekrarlamak esastır. Mürid, “Allah'ım maksadım sensin ve talep ettiğim senin rızandır” diyerek zikri bir teslimiyet hâliyle sürdürmelidir. Zikrin sonunda, mânevî feyizlerin kalbe aktığını düşünerek bir süre gözler kapalı kalmalı, ardından zikre şükürle gözler açılmalıdır. Bu, müridin kalbinde mânevî huzur ve feyizlerin yerleşmesini sağlar.²⁴

Kumûkî'ye göre lafza-i celâl zikrini çeken mürid, zikre başlarken dilini damağına yapıştırarak dudaklarını ve ağzını hareketsiz tutmalı, kalbinde lafza-i celâli hayal ederek bu hâli zikrin sonuna kadar sürdürmelidir. Müridin bu süreçte huzur hâline erişmesi ve bu huzur üzerinde sebat etmesi esastır. Mürid, huzur hâlinden sapmalar meydana geldiğinde ise derhal istiğfar ederek yeniden huzur hâline dönme çabası içinde olmalıdır. Zikrin ruh üzerindeki tesirinin artması için bu hâlin, kalpten ruha ve oradan da latifelere sirayet ettirilmesi önemlidir. Zikrin tesirli bir şekilde nefis latifesinde yerleşmesi durumunda müridin bedeninin ve azalarının lafza-i celâl zikriyle dolduğuna tanık olması beklenir. Bu mertebeye ulaşan müride, şeyhi tarafından nefy u isbat telkin edilerek tevhid zikrinin özü aşılır. Seyr-i sülûk yolunda ilerleyen mürid ister bekar ve işsiz ister evli ve sorumluluk sahibi olsun, şeyhinin tavsiyesi doğrultusunda azimetle hareket

²² Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 59-62.

²³ Tehânevî Muhammed b. A'la b. Ali el-Farûkî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn*, (Beyrut: Dâru sadr), I, 825.

²⁴ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 67-70.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufi Düşüncesi**

etmeli, dünya ve ehlini terk ederek mümkün mertebe uzlete yönelmelidir. Bu süreçte cemaatle namazlara, vâcip ve nâfile ibadetlere riayet etmeli; ancak zikrullahın kalpteki etkisini artıran hâlini diğer ibadetlerin önüne koymamalıdır. Mürid, ibadetlerde tembellik ve gevşeklik göstermemeli, ihtiyaç anında bile zikrini terk etmemelidir. Zira zikrullahın hedefi, nefsi terbiye ve ubûdiyyet makamına ulaşmaktır. Bu süreçte zamanın değerine dikkat edilerek, nefsi mücadelede bir anın bile zayi edilmemesi gerektiği ifade edilir; çünkü zamanın elden kaybı telafi edilemez bir kayıp olarak görülür.²⁵

Seyr-i sülûk yolundaki müride şeyhi tarafından ruhsat verilerek sabah namazından itibaren zikrine başlaması öğütlenir. Sabah namazını müteakip güneş doğuncaya kadar murakabe yapılmalı, ardından iki rekât kuşluk namazı kılınmalıdır. Mürid, namazların ardından dua ederken samimi bir şekilde Allah'tan yardım dilemeli ve dualarında dünya nimetlerinden ziyade âhiret saadetini istemelidir. Gün boyunca nâfile ibadetlere devam etmeli, her bir farz namazını cemaatle kılmaya gayret göstermelidir. Akşam namazından sonra tesbihat ve yatmadan önce Kâfirun, İhlâs ve Muavvizeteyn surelerini okumalı, üç defa istiğfar ederek gece ibadetine hazırlanmalıdır. Gece, teheccüd namazı için uyanarak bu vakitleri ibadetle değerlendirmek tavsiye edilir. Zira seher vakti istiğfar ehlinin, fecre yakın vakit ise gafillerin vakti olarak kabul edilir.²⁶

Müellife göre mürid, kelime-i tevhid zikrinde ise lafza-i celâl zikrindeki adâbı takip ederek dilini damağına yapıştırmalı ve nefesini tutarak zikri "la ilahe illallah" kelimesinin her bir parçasına uygun şekilde icra etmelidir. Zikrin her aşamasında Allah'ın zatını düşünerek "la ilahe" kısmında mâsivâdan uzaklaşmayı, "illallah" kısmında ise Allah'ın zatının sabit olduğunu idrak etmelidir. Zikri çekerken "Allah'ım maksadım sensin ve rızanı talep ediyorum" diyerek niyetini berraklaştırmalı ve tek nefeste bir, üç veya yirmi bire kadar zikri sürdürebilmelidir. Zikir esnasında ilâhî cezbe, fenâ veya sekr gibi haller oluşmazsa mürid, amelini ve itikadını tekrar gözden geçirerek sünnete uygun hareket

²⁵ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 71-75.

²⁶ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 76-79.

etmelidir. Müridin bu halleri yaşaması ve zikrin tesirini hissetmesi, ubudiyet makamına ulaşmasını sağlayacaktır.²⁷

Zikir, gaflet hâlindeki kişinin kalbinde ve organlarında dünyevî lezzet ve hazları keserek etkisini göstermeye başlar ve bu etki zamanla ruh latifesine ulaşır, böylece nefsin etkisi azalır ve ruh korunmaya başlar. Süreklilikle yapılan zikir, tesirini diğer latifelere yayarak bedenin tüm azalarına kadar ulaşır. Zikirden doğan bu etki, bedende titreme ve kasılmalar gibi belirtilerle kendini hissettirir ve zamanla güçlenerek söz ve kulak ile daha derin bir hissedişe dönüşür. Zikirde istikrar sağlayan kişi, kalbinde Allah'ın isim ve zikrini iştir hale gelebilir. Müridin kelime-i tevhid zikrinde hakkıyla gayret etmesi ise kendisini murakabe aşamasına hazırlar.²⁸

"Bizim intisab ettiğimiz Nakşibendi tarikatındaki ahkam, sahabe-kiramın Zamanındaki İslam ahkamına uygundur. Üzerine hiçbir şey ilave olunmadığı gibi üzerinden de hiçbir şey atılmamıştır. Bizim tarikatımızda yüksek seslerle bağırnak, naraatmak olmadığı gibi sema, raks, vecd ve kendini kaybetmek gibi hareketler de yoktur. Tarikatımız doğrudan doğruya Hazreti Peygamber'in ve Hulefay-ı Raşidinin yoludur."

1.3.5. Zikri Lisanî ve Nâfile İbadetler

Müellife göre salık, kalbinde dünyevî duyguların silindiği ve Allah Teâlâ'ya yakınlık hissettiği bir hâle eriştiğinde "la ilahe illallah" zikriyle meşgul olabilir. Bu zikir, belirli bir sayı ile sınırlı olmamakla birlikte, salikin tam fenâ hâline ulaşınca kadar anlamını düşünerek ve bedenini hareketsiz tutarak icra etmesi gereklidir. Salikin bu hâli, Allah'ın varlığına teslimiyet ve Hakk'ın rızasına bağlılık hâlini doğurur. Bu makamda salık, farz ibadetlerin yanı sıra nâfile namazlar ve zikirlerle de meşgul olur. Özellikle gece kılınan teheccüd namazı, kuşluk ve duha gibi nâfile namazlar bu sürecin önemli unsurlarıdır. Ayrıca salık, şeyhinden aldığı edep ile Kur'an tilaveti, özellikle Yasin, Nebe ve İhlâs gibi sureleri okumalıdır. Bu hâl, saliki mânevî yakınlık ve huzura ulaştırırken, ibadetlerde süreklilik ve Allah'a bağlılık temel hedef olarak öne çıkar.²⁹

²⁷ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 82-86.

²⁸ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 89-90.

²⁹ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 95-101.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufi Düşüncesi**

1.3.6. Murâkabe

Sözlük anlamı itibariyle murâkabe “denetlemek, bir şeyi devamlı olarak düşünmek, bir şeyi korumak” manasında kullanılan bir kelimedir. Bir tasavvuf terimi olarak murâkabe, “kişinin Allah’ın her şeye kâdir ve her şeyden haberdar olduğunu bilmesi, kalbin maksudunu her an mülâhaza etmesi” anlamını taşır.³⁰ Murâkabe, kulun sürekli olarak Allah Teâlâ’nın gözetimi altında bulunduğunu idrak etmesidir. Bu idrak, kalbin mârifet nuruyla aydınlanmasına ve hakikatin keşfine vesile olur. Murâkabe sayesinde kul, Allah ile olan ilişkisini derinleştirir, huzura erer ve ibadetlerini daha samimi ve mükemmel bir şekilde yerine getirir.³¹

Ona göre mürid, murâkabe için abdestli, temiz elbiseli ve kalben hazır bir şekilde insanlardan ve hayvanlardan uzak, temiz bir yerde olmalıdır. Kibleye karşı oturarak gözlerini kapatmalı, tüm ilim ve bilgilerini unutarak zihnini ve kalbini Allah Teâlâ’ya yönlendirmelidir. Farz ve sünnet namazlarını eda ettikten sonra ruhaniyet galip gelene, nefsi arınana ve tabiatı düzeline kadar murâkabeyi sürdürmelidir. Bu hâle ulaştıktan sonra insanlarla iletişim kurabilir; ancak cemaatle namaz, Kur’an okumak ve zikr-i lisanî gibi diğer ibadetleri asla ihmal etmemelidir. Bu disiplin, güzel ahlâkın yerleşmesini ve cismaniyetten uzaklaşılmasını sağlar.³²

Murâkabe, müridin dünya ile bağlarını ve mânevî alâka dışındaki tüm hislerini keserek şeyhinin izni, terbiyesi ve telkini doğrultusunda gerçekleştirilir. Bu süreçte müridin sürekli sükût hâlinde olması, gereksiz yere evden çıkmaması, nefsin heva ve isteklerine karşı koyması ve mâsivâdan tamamen uzaklaşması gerekir. Salik, Allah Teâlâ’ya ulaşma yolunda gayret göstermeli, makam ve keramet gibi dünyevî taleplerden uzak durarak hem zâhiren hem de bâtınen Allah ile beraber olma bilincine erişmelidir.³³

³⁰ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 236.

³¹ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 91-92.

³² Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 92-93.

³³ Cemaleddin Kumûkî, *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, 94-95.

Sonuç

Cemaleddîn Kumûkî'nin tasavvufî düşüncesi, Nakşibendî-Hâlidî geleneği çerçevesinde şekillenmiş olup şeriat ve tarikat bütünlüğü içinde kişinin mânevî olgunluğa erişmesini hedeflemektedir. Onun tasavvuf anlayışı; övbe, ahlakî arınma, râbîta, zikir ve murâkabe gibi temel kavramlar üzerine inşa edilmiştir. Kumûkî, tasavvufun bir ibadet ve nefis terbiyesi disiplini olduğunu beyan ederek müridin zâhirî ve bâtînî ilimlerde yetkinleşmesini esas almıştır. O, şeriatın muhafazasına büyük önem atfetmiş ve tasavvufî öğretilerinde bid'atlerden kaçınmayı ilke edinmiştir. Onun tasavvufî düşüncesi, Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-i Râşidîn'in yolunu takip eden bir yöntem olarak tanımlanmış, vecd ve sema gibi hallere yer verilmeden, mânevî disiplin ve murâkabeye dayalı bir yol izlenmiştir. Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardiyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* adlı eseri, müridin tarikat içindeki konumunu, mânevî gelişimini ve ahlakî yükümlülüklerini detaylandıran önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.

Kumûkî'nin tasavvufî düşüncesi, yaşadığı dönemin şartları içinde şekillenmiş olup, Kafkasya'nın mânevî hayatında derin izler bırakmıştır. Onun rehberliğinde, Gazi Muhammed ve Şeyh Şâmil gibi şahsiyetler, tasavvufu sadece kişisel bir kemalât aracı olarak değil; aynı zamanda toplumun mânevî birlikteliğini sağlayan bir unsur olarak görmüşlerdir. Kumûkî, mürşid-mürid ilişkisini sağlam bir temel üzerine inşa etmiş, râbîtayı müridin mânevî terbiyesinde önemli bir unsur olarak değerlendirmiştir. Zikir ve murâkabe, onun tasavvufî sistematüğünde ruhsal yükselişinin temel taşları olarak ele alınmış, müridin sürekli bir iç muhasebe ile nefis terbiyesi yapması gerektiği söylenmiştir.

**Cemaleddin Kumûkî'nin *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye* Adlı Eseri
Çerçevesinde Tasavvufî Düşüncesi**

Kaynakça

- Efe, Fikret. *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2004.
- Kumûkî, Seyyid Abdurrahman b. Cemaliddin. *Hulasâtu't-tafsîl 'an ahvâl-i İmam. Şemvîl*, Dağıstan: Mehâç Kale, 2002.
- Durkîlî, Nezir. *Nüzhetü'l-ezhân fî terâcim-i ulemâ-i Dağıstân*, hzr. Ebû Bekir b. Sehâvet ed-Durkilî, (Dağıstan t.y).
- Bennigsen, Alexandre. – Quelquejay, Chantal Lemercier. *Sufi ve Komiser Rusya'da İslâm Tarikatları*. terc. Osman Türer. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Bâkkînî, Şuayb Efendi b. İdris. *Tabakâtu'l-Hûcakânî'n-Nakşibendiyye ve sadâti-l-meşâyihî'l-Hâlidîyyetî'l-Mahmûdiyye*. (Dâru'l-Risâlet, bsy).
- İbrahim Erol, “Üsküdar'da Medfun Dağıstanlı Nakşibendi Şeyhi Cemâleddin Gazikumukî, Hayatı ve Tasavvufî Şahsiyeti”, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu XI, İstanbul: 2021.
- İbn Manzûr Ebû'l Fazl Muhammed b. Mûkerrem b. Ali el- Ensârî, *Lisânu'l-arab*. Beyrut: Daru Sadr, 1999.
- Kumûkî, Cemaleddin. *el-Âdâbu'l-mardıyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*, Mevkufetu Hacı Ramazan Şetûlî, 1907.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.
- Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Farûkî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn*. Beyrut: Dâru sadr.